

SZEMLE

KRAUSZ TAMÁS

PÁRTVITÁK ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

*Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre. Bp. 1991, Akadémiai Kiadó, 200.
(Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sor. 113.)*

Krausz Tamás már hosszú ideje publikál az 1920-as évek szovjet történetének tárgyköréből. Mindig rengeteg új anyagot dolgoz fel, korabeli kiadványokat, amelyek jóformán a levéltári anyagoknál is nehezebben hozzáférhetőek. Ezúttal nem közvetlenül a politikai harcok bemutatását kapjuk legújabb könyvében, hanem annak elemzését, hogyan alakultak az orosz fejlődésre vonatkozó nézetek ezekkel a harcokkal összefüggésben, vagyis a konkrét problémák historizálását. S egyúttal betekintést is abba, milyen erős függésben volt a kialakuló szovjet történettudomány a hatalomtól és belső viszályaitól. Egyébként „legújabbnak” csak módjával lehet nevezni ezt a kötetet, hiszen 1981-ben védett kandidátusi disszertációról van szó. Mindezenetre a szerző úttörő munkásságáról vall, hogy tíz évvel később gyakorlatilag érdemi változtatások nélkül is megjelenhetett, s teljesen beleillik mai szakmai közéletünkbe.

Mindjárt az elején Krausz Tamás megfogalmazza a történelmi problémakört, amelyet körüljár: „az orosz állam különös történelmi funkciója (a feudális és tőkés forma létrejöttében), az önkényuralom eredete és az obszcina történelmi jellegzetességei, valamint a kapitalizmus lehetőségei, illetve korlátai, vagyis az oroszországi történelmi fejlődés alternatívái a 19. század második felében.” A témakört a bevezetés után hét fejezetben tárgyalja.

Először a kérdés előzményeit vázolja fel. A polgári történetírásban is már vitatott volt az egész problémakör, Miljukov az állam különleges szerepét hangsúlyozta, és már évtizedek óta nyitott kérdés volt Oroszország és Európa viszonya, különállás vagy lényegi azonosság. A századelőn a szociáldemokrata párton belül a forradalom perspektíváival fonódott össze a kérdés. Plehanov az orosz fejlődés ázsiai jellegét hangsúlyozta. Trockij is a különlegességet, vele szemben Pokrovszkij azt, hogy Oroszország is az európai fejlődéshez igazodott. Trockij inkább az ázsiai despotizmushoz közelítette az abszolutizmust, ezzel magyarázta az állam fontos szerepét. A burzsoázia elmaradottsága vagy fejlettsége a polgári forradalom lehetőségét vagy lehetetlenségét jelentette. Rjazanov Pokrovszkijhoz hasonlóan elutasította a sajátosságokat. A liberális történetírás bírálata mellett Pokrovszkij ötkötetes orosz történetében azt hangsúlyozta, hogy a fejlődés alapjában véve az európai mintához igazodott. A 16. században már a rendiség jelenlétét konstataálta. A fejlődés megkésett. De végső soron a kereskedőtőke szerepének hangsúlyozásával maga is a sajátos vonások mellett foglalt állást. Még az első orosz forradalom utáni időszakban sem alakult ki a párton belül egységes felfogás. Plehanov a nyugat és kelet közti ingadozásra utalt, Péter a nyugathoz vitte közel az országot, az októberi forradalommal megint a sajátos vonások kerültek szerinte előtérbe.

Október után, a teljesen új helyzetben ismét feléledtek a viták, különösen 1922-ben. Ezekben az években kellett létrehozni a marxista szovjet történetírást. Trockij osztályok feletti államot emlegetett, az uralkodó osztályok gyengesége miatt; Pokrovszkij ezt bírálta, mert ebből az következett, hogy csak az államapparátus ellen kellett harcolni. Szemére vetette Trockijnak, hogy nem ismeri eléggé a tényeket (Pokrovszkij egyetemen képzett történész volt). Trockij válaszában azt emelte ki, hogy az orosz városok nem gazdasági, hanem közigazgatási központok csupán. A modern orosz gazdaság megteremtésében a nyugati tőke szerepét hangsúlyozta. Pokrovszkij szerint viszont a 16. században a nyugati országok sem álltak a fejlődés magasabb

fokán, mint Oroszország. A huszas években három fő kérdés került a viták előterébe: a polgári demokratikus és a szocialista forradalom kapcsolata, a bolsevik politika megváltozása a proletárforradalom kérdésében 1917 elején és végül Trockij permanens forradalom elmélete. Trockij az 1905-ös forradalomról szóló összegyűjtött cikkeiben arra utalt, hogy a továbbiakban a proletariátus össze fog ütközni a parasztsággal, amelyet egyébként már régóta konzervatívnak tartott. Ezért is tartott ki a permanens forradalom mellett: a szocializmus csak a fejlett országokban győzhet úgy, hogy az a szovjet államot is segítse. Sztálin ezzel szemben a „szocializmus egy országban” jelszavát vetette be.

Lenin halála után felvetődött a lenini örökség kérdése a történetírásban is, és megkezdődött az elődök kutatása, vissza egészen a dekabrista Pestyelig. (Krausz itt az újabb nyugati történeti munkák felfogására is kitér.) Szerinte a viszony az orosz forradalmi mozgalomhoz diszkontinens volt. A „szocializmus egy országban” viszont az orosz sajátosságokhoz való visszatérést jelentette. Ebben a kérdésben a szerző szerint nagyjából három irányzat alakult ki. Az egyik a sajátosságok alapján a forradalom nemzeti vonásait domborította ki. A másik az egyetemes fejlődési törvényeket hangsúlyozta, a forradalomban mégis orosz sajátosságot látott. A harmadik is a sajátosságokat emelte ki, de a lenini örökség továbbfejlesztését internacionalista értelemben képzelte el. Vitatott volt ebben a narodnyik hagyomány szerepe. Voltak, akik a nem-proletár hagyományokat ki akarták rekeszteni, mások marxista csírákat fedeztek fel benne. A vita 1928-ban Csernisevszkij értékelése körül bontakozott ki, Sztjeklov egyenesen a kommunizmus alapítóját látta benne. Pokrovszkij szerint Csernisevszkij vulgármaterializmusa volt a kapcsolat Marxhoz, a narodnyikság a kulákság ideológiája volt. Trockij, már az emigrációban, a nyugatról jövő eszmék jelentőségét hangsúlyozta, úgy látta, a marxizmus megjelenése szakítás volt az orosz hagyománnyal.

A huszas évek közepén a vita elsősorban az abszolutizmus jellege körül bontakozott ki. Pokrovszkij egy rövid összefoglalásban még erősebben hangsúlyozta a kereskedőtöke szerepét, az abszolutizmus ennek az uralmát jelentette. A földesurak és kereskedők osztályának elkülönítésével elhatárolta magát Trockij álláspontjától. Vele szemben azt hangsúlyozta, hogy az állam szerepe nem is olyan fontos. Az orosz abszolutizmus a kereskedőtöke talaján jött létre, de feudális jellegű volt, s ez a jelleg változatlan maradt. Sztálin 1927-ben még Pokrovszkij mellett foglalt állást. Hatvanadik születésnapját nagy fénnel ülték meg. Érdeme a szerző szerint az orosz történelem elhelyezése Európában. 1931-ben azonban, valószínűleg nem önként, önkritikát kellett gyakorolnia: a kereskedőtöke valójában csak uzsoratóke volt. Bírálta azért is, hogy szerinte a történetírás a politika visszavetítése a múltba.

A bírálat nyomán Oroszország elmaradottságának a kérdése került az előtérbe. Ez szorosan összefüggött a szocializmus egy országban problematikával is. Míg Trockij lebecsülte a belső erőket, az „egy országban” egyfajta nemzeti messianizmust jelentett. Tarle szerint az ország már a 18. század második felétől kezdve modernizálódott (ezt még 1918-ban fejtette ki). Mások szerint éppen a 19. század második felében éleződik ki az elmaradás. Trockij a kombinált fejlődés törvényével igyekezett magyarázatot adni: archaikus és modern elemek egyszerre fejlődtek. Egyes ágazatok gyors fejlődése éppen az elmaradottság jele. Krausz itt nagyon elmésen rámutat történeti és politikai elmélet sajátos paradoxonjára: Trockij logikájából inkább az „egy országban” elmélet következett volna, Pokrovszkij álláspontja Trockij politikáját támaszthatta volna alá. Viszont Trockij az európai hatást tartotta döntőnek, Pokrovszkij elmélete lehetővé tette, hogy az orosz szocializmust egyetemes mércévé tegyék. Itt az általános és különös felcserélésének az esetéről van szó a szerző szerint. A magyarázatot abban keresi, hogy ekkor még nem ismerték az összehasonlító módszert.

1927-ben a XV. pártkongresszuson a kínai forradalom kudarca miatt az ázsiai termelési mód kérdése került az előtérbe. (Krausz szellemesen az erről szóló alfejezetnek „A „feleslegesség” vált viták” címet adja.) Buharin az ázsiai termelési módot csak a feudalizmus egyik változatának tekintette. A vita kiszélesedett a formáció-váltás kérdésköre felé. IV. Iván nem tekinthető keleti despotának (a vita az ázsiai termelési mód kirekesztése felé vett irányt). 1929-ben a vita kiújult, de 1931-ben párthatározattal lezárták, az ázsiai termelési mód kiiktatódott a spekulációk köréből. 1934-ben következett az újabb párthatározat, amely elítélte

Pokrovszkij nézeteit (egykori tanítványai két kötetet is állítottak össze tudományellenes és antimarxista nézeteinek a cáfolására). A párt, vagyis Sztálin már teljesen kezébe kerfítette a történettudomány irányítását, eltérbe került a harc az absztrakt szociológiai sémák ellen, a nemzeti múlt rehabilitálása (pl. 1812 vonatkozásában). Pokrovszkijt megvádolták azzal, hogy a polgári történészek nézeteit vette át. I. Péter ezekben a kötetekben egyenesen megdicsőült.

Krausz Tamásnak éppen az utolsó fejezetekből kellett sokat kihagynia (a szokásos terjedelmi okokból), de azért utal arra, hogy az ötvenes évek végén a hidegháború lezárásával (ma inkább enyhülésről beszélünk) újabb szakasz kezdődött a szovjet történettudományban. 1962-ben egy országos történész tanácskozás igyekezett kiküszöbölni a „személyi kultusz” hatásait, régi kérdéseket újra elővéve, de a polgári történetírással továbbra is hevesen vitatkozva (Krausz itt Wittfogelnek az ázsiai termelési móddal kapcsolatos aktualizáló felfogására és ennek szovjet kritikájára tér ki). Az 1960-as években a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdései kerültek napirendre. Krausz itt utal arra, hogy az összehasonlító módszert alkalmazó magyar történészek (Ránki György, Katus László) ekkoriban szakítottak az „önálló fejlődés” tanával. A szovjet történetíráson belül ez volt az egyik irányzat, amely orosz sajátosságokat is emlegetett, a jobbágyrendszer széles területi elterjedését, a felépítmény relatív önállóságát, s nem feledkezett meg a vilákapitalizmus befolyásáról. A másik irányzat viszont továbbra is a 17., sőt a 16. században kereste az orosz kapitalizmus gyökereit. Krausz Tamás így eljutott az orosz abszolutizmus jellegeiről megindult vitáig, de ezt már nem tudta tárgyalni. Úgy látja, továbbra is két koncepció alakult ki, az egyik az orosz fejlődést egyidejűnek tartja az európaival, ez a tradicionális szemlélet, a másik viszont tagadja ezt az egyidejűséget, az elmaradottságot hangsúlyozva (ha nem is olyan nagyon, tehetjük hozzá).

Krausz Tamás szerzteágazó mondanivalójának csupán pusztá vázát tudtuk ebben a rövid tartalmi ismertetésben felmutatni. Ennél sokkal több anyag és szempont van benne, tanúskodik erről már maga a névmutató is. Nagyon szép egyéni teljesítmény ez a munka, érdemeiről már bevezetőben is szóltunk. A történetírás ma már nincs alávetve a hatalomnak, még a Szovjetunióban sem, s nem kell politikai problémákat „meghistorizálnia” (vagy mégis?). Az alapkérdés azonban most is fennáll: Oroszország és/vagy Európa. Krausz Tamás a vitában nem foglal egyértelműen állást, de úgy tűnik, valamiféle kompromisszumot tart helyesnek Trockij és Pokrovszkij között: igenis vannak orosz sajátosságok, de ezek alapvetően az Európától való elmaradottságból származnak. A vitakérdésben ma különösen nehéz állást foglalni. A szovjetunióbeli fejlemények valamilyen formában történő lezárása nyilván több lehetőséget ad majd a döntésre. Krausz Tamás érdeme, hogy elfogulatlan szemmel sok újat adott a szakemberek kezébe.

Niederhauser Emil